DINÁMICAS DEMOGRÁFICAS Y SOCIOECONÓMICAS

Amazonia: ¿quién te ha visto... y quién te ve?

Zeus Moreno Romero

Les piscines naturals de Mutum i les cascades de Presidente Figueiredo. Fotografia: Adelino Meireles

El cor verd del planeta

La selva amazònica és una de les riqueses naturals més importants del planeta i és coneguda popularment com el pulmó del món. Aquest terme fa més aviat referència a la capacitat d'aquesta selva per regular el clima global a través de l'evapotranspiració i la influència que té en els patrons de pluja. L'Amazònia és molt important per a la biodiversitat del planeta, per regular els cicles de l'aigua i per a l'absorció del carboni. Per tant, aquesta gran extensió resulta clau per al futur de la humanitat.

L'onze de novembre de 2011 la selva amazònica va ser declarada com una de les set meravelles naturals del món. Aquest enorme territori d'aproximadament 6,7 milions d'hectàrees està format per la conca del riu Amazones i els seus afluents: la conca hidrogràfica més gran del món. La selva tropical s'estén per nou països i per diferents territoris: Bolívia, el Brasil, Colòmbia, l'Equador, la Guaiana Francesa, Guyana, el Perú, el Surinam i Veneçuela. El 62 % de l'extensió està en territori brasiler, on viuen 30 milions de brasilers dels 40 milions d'habitants que viuen al conjunt d'aquest pulmó verd.

Segons les dades sobre desforestació, entre el 1985 i el 2023 la conca amazònica ha perdut aproximadament 88 milions d'hectàrees de selva i 4,4 milions d'hectàrees de vegetació

inundable. Només al Brasil, durant el govern d'extrema dreta de Jair Bolsonaro (2019-2023), la desforestació va augmentar un 93 %. Les causes principals d'aquest augment alarmant tenen relació directa amb el desmantellament dels organismes de gestió ambiental, la paralització de les demarcacions de terres indígenes i de quilombolas, la mala gestió de les Unitats de Conservació i la quasi paralització de les operacions de fiscalització.

Segons l'informe Planeta viu de 2024, [1] les taxes actuals de desforestació podrien conduir a un punt d'inflexió d'aquí a una dècada, amb impactes ambientals irreversibles.

Un territori habitat de resistència

Al llarg de la seva història, l'Amazònia ha passat de ser considerada pels colonitzadors europeus com un territori inexplorat, un gran «buit verd», a esdevenir un espai poblat i ric culturalment, on viuen nombrosos pobles indígenes i comunitats tradicionals que mantenen formes de vida sostenible. Durant la colonització per part dels regnes de Portugal i Castella, i posteriorment per part dels actuals estats sud-americans, l'Amazònia va viure diversos cicles d'explotació econòmica intensiva, com per exemple el cicle del cautxú, que van transformar profundament el territori.

> Segons les dades sobre desforestació, entre el 1985 i el 2023 la conca amazònica ha perdut aproximadament 88 milions d'hectàrees de selva i 4,4 milions d'hectàrees de vegetació inundable

A partir del segle XX, l'avanç de la frontera econòmica, la construcció de grans infraestructures i el model de desenvolupament impulsat pels estats nacionals sud-americans, van accelerar la desforestació i els conflictes per la terra. Malgrat tot plegat, actualment les poblacions indígenes —riberencs, quilombolas i extractivistes— resisteixen com a autèntics guardians de la selva i dels coneixements ecològics i culturals. Per entendre a fons la importància vital de l'Amazònia, cal anar més enllà del seu valor natural. La història d'aquest territori està profundament lligada als pobles que l'habiten des de fa segles i també a aquells, com alguns catalans, que han mostrat un compromís social i ambiental envers aquest territori, com el bisbe Pere Casaldàliga.

Els pobles originaris de l'Amazònia, com els suruí-paiter, van passar de ser gairebé exterminats per l'avanç implacable del capitalisme depredador a esdevenir protagonistes d'una resistència que combina saviesa ancestral i innovació tecnològica no indígena. Avui, són els autèntics guardians de la selva amazònica.

Empremta catalana a l'Amazònia

Diversos espais de la regió amazònica han estat reconeguts per la UNESCO com a patrimoni natural de la humanitat des de l'any 2000. Avui dia, forma part de l'imaginari col·lectiu global com a un territori que cal preservar pel bé comú de la humanitat. La seva immensitat, biodiversitat i riquesa cultural han captivat l'interès de gent de tots els continents, i els catalans no en són una excepció. Al llarg del segle xix, alguns catalans es van establir com a comerciants a ciutats riberenques com Belém, Manaus o Iquitos. També hi van actuar missioners catalans —principalment caputxins i jesuïtes— amb un paper actiu en l'evangelització dels pobles indígenes i en la seva protecció davant els abusos.

Al segle XIX i XX, botànics, antropòlegs i geògrafs catalans van estudiar la regió amazònica, i van contribuir al coneixement occidental sobre espècies, ecosistemes i cultures indígenes. El que poca gent sap és que a l'Amazònia va existir una comunitat d'indígenes de llengua tupí que parlaven català. El matrimoni d'exiliats catalans Josep Travesset i Anna Rosselló, establerts a São Paulo des del 1956, després de fugir de la misèria i la repressió franquista, van fer diversos viatges pel Brasil i per l'Amèrica Llatina, narrats en llibres que van publicar al llarg de la seva vida.

O catalão de la selva: el llegat del doctor Arnau

El 1960, sortint de Manaus, els viatgers catalans van remuntar el Rio Negro a la recerca de pobles indígenes amb els quals volien establir vincles i aprendre'n. Un dels passatgers del vaixell, en sentir-los parlar català, els va preguntar: «¿Van a visitar *o catalão*?». I ells respongueren: «¿*O catalão*?». El passatger els va explicar que vivia a prop do *catalão* i que era molt popular a la regió. El capità del vaixell es va afegir a la conversa dient: «Vostès també són catalans? El català és un poble de molta cultura!». Un altre passatger va afegir que *o catalão* els havia ensenyat una cançó anomenada *Baixant de la font del gatinho*. Entre riures i paraules d'admiració, van decidir de fer els 500 quilòmetres que els restaven per arribar a la comunitat on vivia *o catalão*. [2]

Quan el Josep i l'Anna hi van arribar, després d'un llarg viatge pel riu, van descobrir amb sorpresa que les persones els parlaven en català. El famós *o catalão* era el doctor Arnau, un metge d'uns cinquanta anys, nascut a Figueres, especialitzat en medicina natural a Barcelona, on es va doctorar. Exiliat, com ells, havia passat pels camps de concentració francesos abans d'instal·lar-se a l'Amazònia. Idealista i culte, havia fundat i liderat una petita comunitat d'indígenes a qui va ensenyar català, portuguès, matemàtiques, filosofia, i molt més.

El senyor Arnau, la seva companya afrobrasilera, la Sabina, i els seus fills, la Roser i el Jordi, juntament amb altres membres de la comunitat, havien creat un sistema cooperativista exemplar. Hi havia un consultori mèdic gratuït i obert a tothom, fet que contribuïa a la seva bona fama a la regió, juntament amb el seu alt nivell cultural, la capacitat d'organització del treball i un gran sentit social en la defensa dels pobles indígenes davant l'explotació.

El fet que la comunitat volgués aprendre català va ser una mostra d'agraïment per haver-los alliberat de l'analfabetisme i per haver-los despertat humanament. El fill del doctor Arnau, en Jordi, estudiava a la Universitat de São Paulo, igual que alguns joves de la comunitat, els quals cursaven estudis fora, la mateixa comunitat n'assumia les despeses.

Arbres a Maroaga. Fotografia: Adelino Meireles

El petit poble comptava amb una escola i una biblioteca —on onejaven la bandera catalana i la brasilera—, tot i que tothom tenia llibres a casa, sobretot de naturisme, jardineria i ecologia. El compromís del doctor Arnau amb la preservació de la selva amazònica i amb l'educació de les persones de la comunitat deixava clar que aquest altruista català havia construït una comunitat naturista on ningú tenia problemes econòmics, gràcies a la bona planificació econòmica basada en la plantació i venda de productes de la terra, a més del cautxú.

El 1985, el Josep i l'Anna volien tornar a la comunitat amb un equip de televisió per documentar-la. Hi ha un document de la Fundació Nacional de l'Indi (FUNAI) en què el matrimoni sol·licita l'ajuda de l'organisme per poder-hi tornar. En aquest document s'hi deia que: «El desenvolupament de la comunitat es va dur a terme gràcies al seu líder "el senyor Arnau" que, gràcies a la seva iniciativa altruista, va aconseguir que els indígenes li dediquessin un gran afecte, per ser l'únic que els havia tractat com a persones i no com a inferiors».

Tanmateix, mai més no la van tornar a trobar. Es diu que el seu elevat nivell educatiu i econòmic va dur molts membres a abandonar la comunitat per instal·lar-se en grans ciutats a la recerca d'una qualitat de vida millor. Quan el Josep i l'Anna es van acomiadar de la comunitat creada pel senyor Arnau el 1960, va ser l'últim adeu. Un adeu ple d'emoció en escoltar un grup d'indígenes amazònics de llengua tupí que cantaven *És l'hora dels adeus*.

Un comiat en un petit paradís comunitari on la llengua catalana, el naturisme, la lluita ecologista i l'altruisme van conviure sota la bandera catalana i la bandera brasilera.

Pere Casaldàliga: bisbe, profeta i guardià de l'Amazònia

El català més conegut al llarg de la història per la seva defensa de l'Amazònia i dels seus habitants és, sens dubte, el bisbe Pere Casaldàliga. Establert a Mato Grosso do Sul —a l'Amazònia brasilera— des del 1968, va esdevenir una veu incòmoda per als poderosos de la regió, però una figura essencial en la lluita pels drets humans, els pobles indígenes i els camperols de la frontera sud de l'Amazònia.

La seva identitat catalana i el seu compromís amb la causa indígena es van retroalimentar profundament. En paraules seves: «La causa indígena m'ha fet més català… m'ha ajudat a retrobar la meva sempre maltractada tribu. El fet de ser català m'ha tornat més sensible al problema de la llengua i la identitat dels indis, i m'ha ajudat a no caure en l'imperialisme cultural» [3]

Casaldàliga va denunciar la desforestació massiva, la mineria agressiva i la contaminació provocada pel capitalisme depredador. Pregonava una espiritualitat ecològica que veia la Terra com a «mare» i part integrant del projecte diví. El seu compromís amb l'Amazònia va ser constant: participava activament en reunions i processos eclesials que denunciaven la destrucció ambiental i promovien models de desenvolupament sostenibles.

> El català més conegut al llarg de la història per la seva defensa de l'Amazònia i dels seus habitants és, sens dubte, el bisbe Pere Casaldàliga, establert a Mato Grosso do Sul, a l'Amazònia brasilera, des del 1968

També va donar suport al moviment dels camperols sense terra, lluitava contra el latifundi i la violència rural, i promovia una reforma agrària justa. Sempre des del pacifisme actiu, va optar per la no-violència i la resistència activa, malgrat les constants amenaces de mort. Mai va portar escorta, i la porta de casa seva era sempre oberta a tothom.

L'Església que defensava rebutjava privilegis i jerarquies i es posicionava al costat dels pobres. Casaldàliga es va convertir en un referent indiscutible de la teologia de l'alliberament, i va establir una aliança sòlida amb els pobles originaris, considerant que la seva lluita per la terra i la preservació ambiental de la selva eren inseparables. Per ell, els pobles indígenes eren els veritables guardians de l'Amazònia.

Els indígenes suruí-paiter i l'avanç de la frontera econòmica [4]

Un dels molts pobles indígenes que viuen a la selva amazònica són els suruí-paiter, que van començar a experimentar la destrucció del seu hàbitat ancestral durant el segon cicle econòmic del cautxú (1942-1945). Els suruí-paiter es van anar retirant selva endins fugint de la pressió colonitzadora dels seringueiros, a qui veien com a invasors que explotaven el territori i esclavitzaven els indígenes. Alhora, però, van entrar en conflicte violent amb altres ètnies indígenes per disputar-se el nou territori. Aquella època encara és recordada avui dia entre els suruí-paiter com «el temps de la por». Una por justificada, tant pels constants atacs dels no indígenes que volien ocupar el seu territori, com per l'amenaça d'altres grups indígenes rivals.

l moment clau en què els suruí-paiter es van adonar que els no indígenes destruïen la selva sense miraments va ser quan van observar com la maquinària arrasava els arbres per construir la carretera BR- 364. Els indígenes tenien el costum de demanar permís als esperits de la selva abans de tallar un arbre per poder obrir una clariana i plantar-hi l'horta. En canvi, els no indígenes esmicolaven els arbres al seu pas. Les màquines utilitzades per construir la carretera van ser vistes com a artefactes que feien tremolar la terra i que provocaven grans demolicions mentre emetien fum tòxic. Aquest camí obert al mig de la selva es convertiria en la porta d'entrada dels colons del sud del Brasil, de gent amb males intencions com els *grileiros*, els *madeireiros ilegais,* els *garimpeiros* o els agents de l'agroindústria.

La dictadura militar brasilera i les seves polítiques van incentivar una colonització interna de l'Amazònia mitjançant camperols pobres del sud del Brasil que s'havien quedat sense feina a causa de les gelades que havien arrasat gairebé tots els camps de cafè de Paraná i São Paulo. El règim volia fer una reforma agrària en forma de colonització interna, sota l'enganyós lema «Terra sense gent per a gent sense terra».

El 1969 els suruí-paiter van decidir de contactar amb persones alienes a la comunitat, com a tàctica per sobreviure els atacs constants. Aquests agents feia temps que intentaven establir-hi contacte per protegir-los. Aquest primer encontre va ser entès tant pels indígenes com pels funcionaris públics com un procés de «pacificació» de l'altre. Un cop la FUNAI va demarcar el seu territori, els suruí-paiter van continuar vivint aïllats dins la selva fins un parell d'anys després, quan van tornar a contactar amb els agents cercant ajuda, a causa d'una epidèmia de grip que havia matat un 80 % del grup. Després de vacunar-se, van decidir establir-se prop de la base de la FUNAI i, progressivament, es van anar endinsant en el món no indígena.

Els projectes de la dictadura, com el programa Polonoroeste (1982-1986), van suposar una nova onada de destrucció de la selva i d'erosió profunda del mode de vida i la cultura dels pobles indígenes amazònics.

La renaixença dels suruí-paiter com a protectors de l'Amazònia

Després de dècades de convivència forçada entre els suruí-paiter i els no indígenes que colonitzaven la regió, la seva cultura es va anar transformant per adaptar-se als nous temps. La lluita contra els invasors va ser un èxit, van aconseguir expulsar-los del territori amb l'ajuda de la FUNAI. Però, a poc a poc, la comunitat va anar perdent part de l'essència ancestral. Cal recordar, però, que la cultura és dinàmica, no pas estàtica: els indígenes van modificar la seva manera de viure per adaptar-se millor a la societat nacional que avançava implacablement a través de la frontera econòmica. Durant aquest procés van patir fam, desestructuració social, violència, pèrdua de biodiversitat i una dependència creixent dels productes externs.

Com a resposta, els suruí-paiter van crear associacions i van teixir aliances arreu del món amb ONG ambientalistes, centres educatius, personalitats públiques, polítics, etc. Amb el pas dels anys, van desenvolupar plans de gestió forestal, estratègies de defensa contra invasors i van tornar a recuperar la seva autoestima com a poble. Ho van fer combinant el coneixement ancestral i les tecnologies no indígenes. [5]

Entre els suruí-paiter més coneguts internacionalment hi ha Almir Suruí i la seva filla Txai Suruí, qui va intervenir el 2021 a la vint-i-sisena Conferència de les Parts de l'ONU, sobre el canvi climàtic, amb un discurs colpidor:

> «El meu nom és Txai Suruí, només tinc vint-i-quatre anys, però el meu poble viu a la selva amazònica des de fa, com a mínim, sis mil anys. El meu pare, el gran cacic Almir Suruí, em va ensenyar que hem d'escoltar les estrelles, la Lluna, el vent, els animals i els arbres.
>
> Avui el clima s'està escalfant, els animals estan desapareixent, els rius s'estan morint, els nostres conreus ja no floreixen com abans. La Terra ens parla. Ens diu que ja no tenim més temps.
>
> Una companya va dir: "Continuarem pensant que amb pomades i analgèsics es resolen els cops d'avui, tot i saber que demà la ferida serà més gran i més profunda?"
>
> Necessitem prendre un altre camí amb canvis valents i globals. No és el 2030 ni el 2050, és ara!

> Mentre vosaltres tanqueu els ulls a la realitat, el guardià del bosc Ari Uru-Eu-Wau-Wau, el meu amic d'infància, va ser assassinat per protegir la natura.
> Els pobles indígenes som a la primera línia de l'emergència climàtica, per això hem d'estar al centre de les decisions que es prenen aquí. Tenim idees per ajornar la fi del món.
>
> Aturem les emissions de promeses falses i irresponsables; acabem amb la contaminació de les paraules buides, i lluitem per un futur i un present habitables.
>
> Cal creure sempre que el somni és possible.
> Que la nostra utopia sigui un futur a la Terra».
>
> Txai Suruí, 2021

Protegir l'Amazònia amb els amazonians!

La història de l'Amazònia ens ofereix una lliçó contundent: els pobles que hi viuen són la clau per protegir la selva i la biodiversitat. Qualsevol intent de protegir aquest territori sense tenir en compte les necessitats i la saviesa dels seus habitants originaris està condemnat al fracàs. Les polítiques de protecció ambiental pensades des de despatxos llunyans, que ignoren la realitat quotidiana de la selva, estan destinades a repetir els errors del passat: imposicions colonials, espoliacions econòmiques i una desconnexió total amb la mare Terra, tal com l'entenen els pobles indígenes.

Avui més que mai, cal construir alternatives braç a braç amb les comunitats indígenes: quilombolas, riberencs i extractivistes. Escoltar-les, reconèixer-les com a protagonistes de la lluita en primera línia i garantir-ne els drets és la millor manera d'assegurar la continuïtat de la selva amazònica. Tal com diuen a la regió: «l'Amazònia amb els amazonians!».

L'Amazònia, abans vista com un vast buit per colonitzar i explotar, avui es veu com a un territori clau per al futur del planeta. L'esperança rau en l'aliança entre la ciència occidental, l'activisme, la justícia social i la saviesa ancestral. Sense aquesta confluència, no hi haurà un planeta habitable per a ningú.

REFERÈNCIES

1 — World Wildlife Fund (2024). *Living Planet Report 2024: A System in Peril*. Gland, Suïssa: WWF.

2 — Rosselló, A.; Travesset, J. (1984). *O catalão (un català a l'Amazònia).* Barcelona: El Llamp.
3 — Casaldàliga, P. (2012). *Reflexions des del compromís*. Barcelona: Angle Editorial.
4 — Moreno Romero, Z. (2020). *Memórias do contato: os Paiter Suruí e o avanço da fronteira econômica.* Maringá: Universidade Estadual de Maringá.
5 — Moreno Romero, Z. (2020). *«Semeando a terra, colhendo os frutos: a autodesconstrução do epistemicídio Paiter Suruí».* Revista del CESLA, núm. 30, p. 119-138.

Zeus Moreno Romero

Zeus Moreno Romero és llicenciat en Història per la Universitat de Barcelona (2011) i doctor en història per la Universidade Estadual de Maringá (2020). Actualment és professor d'Història Indígena al curs d'Història (modalitat a distància) de la Universidade Federal de Santa Catarina. És investigador al Grup d'Estudis sobre Cultures Indígenes i Afroamericanes de la Universitat de Barcelona, i col·laborador en diversos grups de recerca al Brasil (Universidade Estadual de Maringá, Universidade Federal de Rondônia) i a Espanya (Universitat d'Alacant). La seva àmplia experiència professional inclou més de tretze anys al Brasil, on ha exercit la docència en institucions com la Universidade Estadual do Paraná, l'Instituto Federal de São Paulo, la Universidade Estadual de Londrina i l'Instituto Federal do Paraná. Va treballar deu anys a la institució cultural Casa Amèrica Catalunya, i ha participat en diversos documentals, ha escrit articles i és l'autor del llibre *Os Paiter Suruí: do arco e flechas às tecnologías do século xxi* (2022).